

EU MOZAIKOK

INFORMÁCIÓK ÉS ISMERETTERJESZTÉS AZ EURÓPAI UNIÓRÓL - AZ MTA KRTK
VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET SOROZATA

2019/13.

2019. AUGUSZTUS 21.

SZANYI MIKLÓS

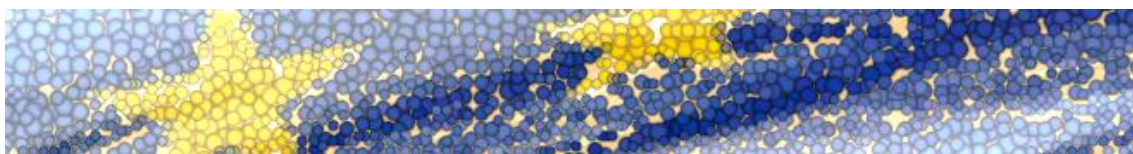
A BALKÁNI MODELL ÉS AZ EU

Az Európai Unió intézményeit, kereteit feszegető ellentétek kapcsán óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy mennyire és hogyan képes az Unió az eltérő fejlődési pályákat befutó országcsoportok számára egyformán kedvező, vagy legalább elfogadható megoldásokat kínálni. Más szóval, mi az eltéréseknek az a legnagyobb mértéke, ami az integrációs fejlődés jelenlegi fokán szükséges kohéziót még nem veszélyezteti? Hol van az a legkisebb közös többszöröse az eltérő rendszerű társadalmaknak, amely még normatívan tud alkalmazni intézményi megoldásokat a különféle országokban?

Az eltérő fejlődési utakat és a kialakult piaczgazdasági modelleket a 2000-es évek eleje óta sokan próbálják definiálni és összehasonlítani a „kapitalizmus változatai” (Varieties of Capitalism – VoC) gyűjtőnévvel ellátott szakirodalomban. Ennek az irodalomnak egy fontos ága a közép-európai átalakuló országokat tárgyalja a Baltikumtól a Balkánig. Kicsit tágabb értelemben minden posztkommunista országot igyekeznek így kategorizálni egyes szerzők, sőt az is előfordul, hogy ide sorolják a „kínai kapitalizmus” vizsgálatát is. Mi ebben az írásban a Balkán országainak sajátosságait tanulmányozzuk vázlatosan, erősen támaszkodva a térség történelmi fejlődési folyamatainak vizsgálatára, arra hogy ezek a folyamatok a mai kapitalista modell milyen sajátosságainak kialakulását eredményezték.

Balkán alatt ebben a tanulmányban a XIX. század végi Osztrák-Magyar Monarchia területét és a XIX. század eleji Oszmán Birodalom európai részeit értem. A földrajzi definíciót azért nem használom, mert mint látni fogjuk, a kifejtésre kerülő modelljellemezők nagy része történelmileg a két birodalom szembenállása és küzdelme, valamint az ezek hatásait kezelő politikák eredményeként jött létre.

A török katonák aligha gondolták, hogy 1683 szeptemberében a Bécs melletti Kahlenbergen sorsfordító csata résztvevői lettek. A török sereg ottani veresége eldöntötte a 150 éves dilemmát a Közép-Európa feletti uralomról. A Habsburgokat ekkor is (Sobieski János lengyel király) és későbbi törökellenes háborúiban is (bajor és bádeni csapatok Buda visszavételekor) kisebb-nagyobb európai összefogás segítette. A Dunától, Szávától északra a Habsburg Birodalom megszilárdította hatalmát, és ettől az időponttól kezdve az Ottomán Birodalom folyamatos visszavonuláson, zsugorodáson ment keresztül, egészen az 1918-as összeomlásáig. Volt a kahlenbergi csatának azonban egy magyar epizodistája is: Thököly Imre, Felső-Magyarország fejedelme. Egy korabeli „pávatáncos” magyar úr, akit a későbbi történetírásunk a kuruc mozgalom elindítójának tekintett és magas polcra emelt. Thököly, mint közismert, egyszerre flörtölt a törökkel és törleszkedett az osztrák császárhoz, aminek eredményekén a töröktől koronázási jelvényeket kapott (Budai pasa) majd két év múlva rabláncra verték (Váradi pasa). A kahlenbergi csatáról egyszerűen elkésett (nem ez volt az első ilyesforma „késés” a magyar történelemben). Feleségét és nevelt fiát (a későbbi „Nagyságos Fejedelmet”, II. Rákóczi

EU MOZAIKOK

INFORMÁCIÓK ÉS ISMERETTERJESZTÉS AZ EURÓPAI UNIÓRÓL - AZ MTA KRTK
VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET SOROZATA

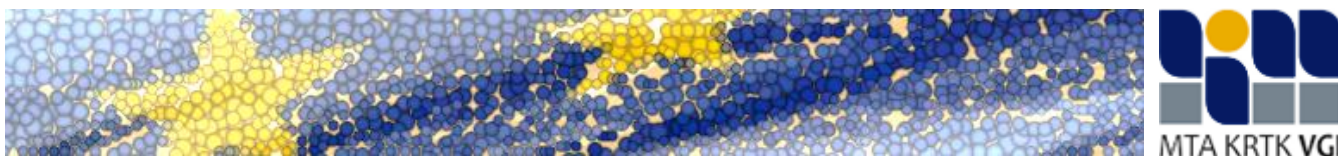
Ferencet) császári csapatok fogták el kétévi ostrom után Munkács várában. A „hintapolitika” Thököly számára (sem) volt végül túlzottan kifizetődő.

A balkáni modell szempontjából az ezt követő évtizedek története, de leginkább az 1700-as évek közepe kiemelkedően fontos. A töröktől felszabadított vidékre a császár csak az őt támogató birtokosokat engedte visszatérni. Mint közismert, sokakat felségárulási perekben fosztott meg birtokaitól és gyakran életüktől is. A visszaszerzett területek nagy részét pedig a háborúkban fontos szolgálatot tett katonák, hadvezérek kapták (Savoyai Jenő és sokan mások). Az értékes, de jobbágykéz nélkül maradt birtokok betelepítése különféle nemzetiségekkel ekkor indult meg. A nemzetiségek tudatos keverésének a Temesi Bánság betelepítése a legszélsőségesebb példája. Itt sakktáblaszerűen öt különböző nemzetiség tagjaiból telepítettek vissza falvakat (magyar, német, szerb, román és szlovák települések). Amellett, hogy a török háborúk emberveszteségei miatt nem állt rendelkezésre kellő számban magyar jobbágytömeg (akikre uraik amúgy is féltékenyen vigyáztak, hiszen anyagi jólétük alapja voltak), a kevert telepítés ténye mindenképpen felveti a nemzetiségi dominancia kialakulásának tudatos blokkolási szándékát.

A balkáni modell szempontjából e korai eseménysor alapján a Balkán **etnikai sokszínűségét, a nemzetiségek szétválaszthatatlan összekeveredését vonjuk le első jellemző tulajdonságként.**

A Habsburg Birodalom ezt követően hosszasan törekedett arra, hogy saját német anyanyelvét erőltesse rá a soknemzetiségű lakosságra. Ez a törekvés több nemzetiség kulturális identitását is veszélybe sodorta (ettől leginkább a csehek tartottak, de a nemzethalál víziója a magyar irodalomban is megjelent). A németesítés, később a magyarosítás is az érintett nemzetiségek heves ellenállását váltotta ki. Kudarcát végső soron a felvilágosodás okozta, amely a társadalmi fejlődést végleg kiemelte a feudális hierarchia intézményi rendszeréből. A nemesi-rendi intézmények helyett kialakuló jelentős autonómiával bíró új társadalmi intézmények fejlődése erőteljesen összefonódott a nemzetiségek önrendelkezési törekvéseivel, a nacionalizmussal. A társadalmi haladás és a nemzeti önrendelkezés igénye összefonódott a magyar reformkor majd a 48-as forradalom és szabadságharc eseményeiben is. A Habsburg uralkodóház mindkét törekvést blokkolni akarta, és ebben a törekvésében erőteljesen támaszkodott az ekkorra már szárba szökkenő nacionalizmusokra. Mint ismert, a törvényesen kinevezett magyar kormány megdöntésére a horvát bánt küldte hadseregével. A sikertelen akcióval egyidejűleg fellázította a délvidéki szerbeket és az erdélyi románokat, sőt a nacionalista fellángolást kihasználva paramilitáris egységeket toborzott a birodalom határain túli szerb lakosságú területeken is a saját maga által kinevezett kormány ellen. Sajnos, a magyar kormány 1849 nyaráig nem tett semmit a nemzetiségek megbékítésére, leszerelésére, hanem fegyveres erővel próbált védekezni. A felszított nemzetiségi konfliktusok sok helyen torkollottak vérengzésbe, népirtásba.

A balkáni **modell további eleme** tehát a **történelmi sérelmek halmozódása, feltorlódása**. A fenti kiragadott magyar példa mellett a térség valamennyi mai utódállamát jellemzi ez az örökség is. Közismert az 1992-ben háborúba torkolló szerb-horvát konfliktus, amelynek előzményei folyamatosan megtalálhatók a megelőző évtizedekben (egyik súlyosabb mozzanata ennek a horvát képviselők lemészárlása a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság parlamentjében 1928-ban). Bulgária az 1872-es orosz-török háborút követő évtizedekben

EU MOZAIKOK

INFORMÁCIÓK ÉS ISMERETTERJESZTÉS AZ EURÓPAI UNIÓRÓL - AZ MTA KRTK
VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET SOROZATA

valamennyi szomszédjával háborúba keveredett. Szlovénia sem kivétel: területe hol velencei, hol Habsburg uralom alatt volt, aminek következtében itt is kevert népeesség alakult ki.

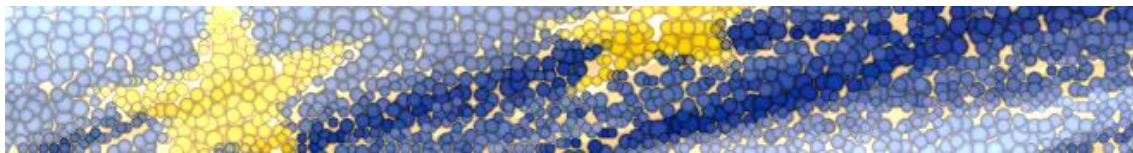
Ha a térség történelmét végigtekintjük, a nemzetiségi konfliktusok és háborúk sorát látjuk, amelyek általában nagyobb nemzetközi konfliktusokhoz kapcsolódtak. A térség politikai folyamatainak alakításában a birodalmi érdekek érvényesítése mindig kiemelkedő szerepet játszott. Ausztria és Törökország mellett Oroszország is érdekelt volt a térségben (elsősorban a szerbek támogatójaként). A XX. században a német Harmadik Birodalom majd utána a Szovjetunió játszotta a főszerepet. Ezek a nagyhatalmi aspirációk időnként a térség folyamatait uraló dominancia formájában érvényesültek. Ezekben az időszakokban a nemzetiségi konfliktusokat, forrongásokat a hegemon hatalom igyekezett kordában tartani. Amint a hegemon külső befolyása gyengült, a helyi nacionalizmusok mindjárt fellángoltak. A folyamat legutóbbi állomása az Európai Unióhoz történő csatlakozási folyamat. Jól látszik, hogy a csatlakozást előkészítő folyamatban a térség kormányai igyekeztek a csatlakozás feltételül szabott gazdasági és politikai követelményeknek megfelelni. Ezek között kiemelkedő jelentőségű volt a jószomszédi viszony. Ennek érdekében komoly kompromisszumokra is hajlandók voltak a nacionalizmusok visszaszorítása terén. Ennek egyik eklatáns példája nemrég Macedónia átnevezése Észak-Macedóniára. De feltűnő összefüggés látható az 1990-es években ismétlődő utcai etnikai zavargások hirtelen elmaradása és Románia euro-atlanti integrációjának folyamata között is. Ugyanakkor az is látszik, hogy az EU csatlakozást követően a megfelelési kényszer alábbhagyott és idővel az etnikai jellegű konfliktusok ismét megszaporodtak.

A **harmadik elem így** a térség politikai folyamataira gyakorolt **erőteljes külső hatások jelenléte**.

De a nacionalizmusok összecsapása csak egyike a térség fő folyamatainak. A nacionalizmust mint láttuk már a Habsburg Birodalom is csak eszközként használta más elsődleges céljai elérésében. Ez ma is így van, a nemzetiségi konfliktusokat a társadalmi fejlődés visszasságainak, a jóléti felzárkózás elmaradásának leplezésére, rosszabb esetben annak magyarázatára használják. A nemzetiség a bűnbak minden érintett országban. A balkáni modell ugyanis gazdaságilag nem versenyképes a versenyre építő kapitalista modellekkel szemben. Ez a modell a politikai és gazdasági elit feudális jellegű privilégiumaira alapozódik: monopoljárdékokat kreál saját magának. A nacionalizmus kiegészül a mai viszonyok között éles globalizáció ellenes retorikával és leplezetlen protekciónizmussal. A „nem leszünk gyarmat” szlogen által ihletett gazdaságpolitikai lépések a monopoljárdékok megőrzésére hozott intézkedések. A járdékokhoz való jogot pedig a politikai hatalmat támogató kliensek illetve maguk a politikai hatalom birtokosai kapják, tartják kezükben.

Negyedik ismérv tehát a gazdaság járdékközpontú szerveződése.

A verseny csökkentésével az érintett gazdasági szegmensek az optimálisnál alacsonyabb hatékonysággal működnek. A balkáni modellnek ezért szüksége van olyan a rendszer számára külső (nem a versenyszférába tartozó) jövedelmi forrásra is, amely segít fenntartani a társadalmi intézményeket egy szükséges minimális szinten. Ez a jövedelemforrás lehet valamilyen természeti erőforrás (orosz gáz), egyéb kedvező adottság (horvát turizmus), külföldről, nemzetközi szervezetektől, külföldön élő állampolgároktól érkező jövedelmi transzferek. A

EU MOZAIKOK

INFORMÁCIÓK ÉS ISMERETTERJESZTÉS AZ EURÓPAI UNIÓRÓL - AZ MTA KRTK
VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET SOROZATA

Balkán meghiúsult államai (failed states) ezekből a transferekből élnek, természetesen nem túl magas életszínvonalon. Többé-kevésbé ebbe a kategóriába sorolható még/már Bulgária is. Másutt az Unió transferek és a multinacionális cégek kezén hagyott nemzetközileg is versenyképes gazdasági szegmensek termelik meg a társadalom számára szükséges rendszerek működtetésének költségeit. A balkáni modell nagy paradoxona tehát éppen a nemzeti szuverenitás nagyon hangsúlyos szerepe és a finanszírozás nagy mértékű függése nemzetközi szervezetektől és gazdasági szereplőktől. A balkáni országokban a természeti erőforrások gazdasági szerepe ugyanis elhanyagolható.

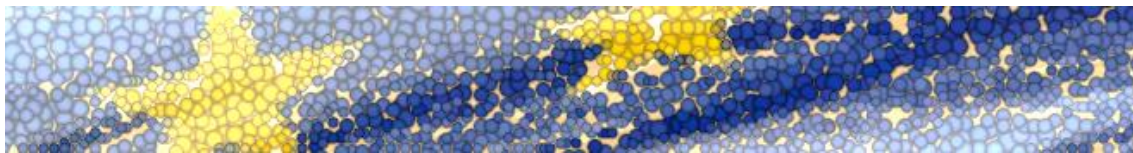
Ötödik ismervként tehát azt találjuk, hogy a térség országai nem csak politikai de gazdasági szempontból is hagyományosan függő viszonyban vannak.

A fentiekből egyenesen következik a mindent átható korrupció. A verseny korlátozása természetesen együtt jár a potenciális versenytársak akadályozásával, illetve a gazdaság és a politika rendkívül szoros összefonódásával. Ez a viszonyrendszer magába foglalja az állami intézményeket is, amelyek feladata az együttműködési rendszer kiszolgálása. Az állam erőteljes szabályozói szerepvállalása mellett jelentős az állami tulajdonú gazdasági szektor is. Az állam nagy súlya és erős szerepe a hagyományos VoC irodalomban taglalt frissebb cikkekben is megjelenik, de általában összemosisdik a jó értelemben vett gazdaságfejlesztő tevékenység történelmi példáival. A balkáni modellben az állam nagy gazdasági súlya nem erre az okra vezethető vissza. Az állam elsődleges célja nem a társadalmi haladás elősegítése, hanem a járadékok biztosítása, sőt, a járadékszerzés forrásainak hosszú távú biztosítása. Ez az irányultság a legjobban a Kelet-Balkán országokban érhető tetten, ahol ez a vonulat még a régi bizánci hagyományokra, majd az azt leváltó, de attól ezen a területen alig különböző ottomán hatalomra is jellemző volt.

A hatodik ismerv e szerint a járadékok forrásait biztosító protekcionista gazdaságpolitika és az ehhez kapcsolódó rendszerszintű korrupció.

A balkáni modell logikája mindezek miatt gyökeresen eltér a VoC irodalomban taglalt kapitalizmus formáktól. Ezek alapvetően egyfajta transzatlanti alapmodellből való eltéréseket, módosulásokat definiálnak. A verseny a gazdaságban és a politikában, a gazdaság és politika szétválasztása, a független társadalmi és politikai intézmények működése ebben a keretrendszerben alapvető adottság. Ehhez képest a balkáni modell ezeket a jellemzőket nem tekinti értékesnek, azokat csak tessék-lássék alkalmazza addig, amíg attól politikai vagy anyagi támogatást remél. A transzatlanti működés intézményeinek visszarendezése a járadékközpontú gazdaság irányába az EU-s és NATO tagság elérése után minden balkáni országban megindult. Ennek indoklására és álcázására használják a politikai és gazdasági nacionalizmus érvrendszerét és eszközkészletét.

A balkáni országokban a transzatlanti politikai és gazdasági modell intézményei nem tudtak megerősödni a rendszerváltást követő nagyjából két évtized alatt. Ez a fő oka annak, hogy visszarendezésük nem ütközik különösebb társadalmi ellenállásba. A visszarendezést ugyanakkor a hatalmon lévő elitek a társadalmi, politikai és külső intézményi kontroll szándékos lebontásával és lejáratásával is próbálják megkönnyíteni. Kampányszerű lejáratás folyik a kontroll intézményeivel szemben és törekvés mutatkozik a közvéleményt formáló média monopolizálására is. Ezeknek a törekvéseknek az indoka és magyarázata is sokszor a gazdasági és politikai szuverenitás biztosítására való törekvés, valós vagy képzelte külső

EU MOZAIKOK

INFORMÁCIÓK ÉS ISMERETTERJESZTÉS AZ EURÓPAI UNIÓRÓL - AZ MTA KRTK
VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET SOROZATA

fenyegetettségre való felkészülés. A gazdaság és a politika illetően összefonódása, illetve a megszerzett pozíciók, monopóliumok bebetonozására való törekvés hasonló módon megfigyelhető egy sor nem balkáni országban is Thaiföldtől Törökországon keresztül Brazíliáig. Ezek a törekvések, gazdasági és politikai lépések az „államkapitalizmus” új típusát írják le világszerte.

Hosszú volt az út Kahlenbergtől a hegyaljai kuruc szállásterületen fekvő Bodrogkeresztúr 2007-ben „emelt” 40 cm-es kilátójáig. A Habsburg dinasztia önfenntartó ösztöneitől az új politikai elitek teljesen hasonló öncélú politizálásáig. A modell kontinuitása véleményem szerint könnyen belátható. A modell stabilitása is jelentősnek tűnik. Magyarországon évszázados hagyománya van a „keleti” és a „nyugati” eszmék küzdelmének. Kompország most éppen megint úton van a két szélsőség között. Az Európai Unió nem volt képes olyan mértékben a transzatlanti modell arcára formálni a Balkánt, hogy a komp kikössön a nyugati parton. Sőt, a Balkán ellentámadásba ment át és saját ízlése szerint igyekszik átformálni az Unió intézményeket. Ennek a törekvésnek egyelőre csak kevés részlete látszik és kicsi a valószínűsége, hogy a transzatlanti modelleket követő többség érdemi változtatásokra lenne hajlandó. Sokkal inkább elképzelhető az, hogy a rendszert, az intézményi struktúrát bomlasztó hintapolitikusokat fogja kiteszítani magából a rendszer, ahogyan tette azt annak idején a szerencsétlen sorsú Thököly Imrével.